

समाहित कक्षामा साङ्केतिक भाषा शिक्षणका समस्या र समाधानका उपायहरू

साकार शर्मा चापागाई
सुकुना माध्यमिक विद्यालय
सुन्दरहरैँचा, मोरङ, नेपाल
sakarsukuna@gmail.com

सारसङ्क्षेप

समाहित शिक्षा नीतिले सबै प्रकारका विद्यार्थीहरूलाई एउटै कक्षामा समान अवसरसहित अध्ययन गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने उद्देश्य राखेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा समाहित शिक्षा सबै प्रकारका विद्यार्थीहरूलाई सिकाइ वातावरणमा सहभागी गराउने समाहित दृष्टिकोण हो । यसमा विशेष गरी बहिरा तथा सुस्तश्रवण अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका सन्दर्भमा साङ्केतिक भाषा शिक्षण अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । विभिन्न किसिमका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूमध्ये बहिराहरूमा साङ्केतिक भाषाको प्रयोग अपरिहार्य रहेको छ । साङ्केतिक भाषा भन्नाले सङ्केत वा इसारालाई जनाउँदछ र सङ्केत भाषामा कुरा गर्न पाउनु बहिराहरूको नैसर्गिक अधिकार पनि हो र उनीहरूका लागि साङ्केतिक भाषामा शिक्षण अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण छ तर व्यावहारिक रूपमा यसको प्रयोगमा समस्या हुँदा विद्यार्थीहरूको सिकाइ प्रक्रियामा कठिनाइ पनि देखिएको छ । समाहित कक्षा सञ्चालनका क्रममा साङ्केतिक भाषासम्बन्धी थुपै समस्याहरू रहेका छन् जसले सिकाइ प्रक्रियामा अवरोध पुऱ्याउँछ । समाहित कक्षामा देखिने मुख्य समस्यामध्ये साङ्केतिक भाषाको दोभासे नहुनु हो । शिक्षकमा साङ्केतिक भाषाको आवश्यक ज्ञान तथा तालिम नहुँदा विद्यार्थीहरूलाई उचित मार्गदर्शन हुन सक्दैन जसका लागि दक्ष दोभासेको समेत आवश्यकता पर्दछ । साङ्केतिक भाषामा पाठ्यसामग्री तयार नहुनु, प्राविधिक उपकरणको कमी हुनु, विद्यालयमा भाषागत संवेदनशीलता देखिनुजस्ता चुनौतीहरू रहेका छन् । यसले गर्दा कक्षामा हुने छलफल, समूहगत गतिविधिमा बहिराहरू प्रत्यक्ष रूपमा सहभागी हुन सक्दैनन् । यसले उनीहरूको आत्मविश्वास, सामाजिक सम्बन्ध र शैक्षिक उपलब्धिमा असर पर्दछ । यसको समस्या समाधान गर्न धेरै तरिकाहरू अपनाउन सकिन्छ । शिक्षकलाई आधारभूत तहदेखि उच्च तहसम्म

तालिमको व्यवस्था गर्ने हो भने शिक्षक र विद्यार्थीबिच सहज रूपमा सञ्चार सम्भव हुन्छ । पाठ्यपुस्तक तथा अध्ययन सामग्रीहरूलाई दृश्य भिडियो वा साङ्केतिक भाषामा रूपान्तरण गरिनुपर्दछ । जसलाई सूचना प्रविधिको प्रयोग गरेर सिर्जना गर्न सकिन्छ । स्रोत शिक्षक, सहपाठी शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । समुदाय र सरोकारवाला निकायहरूको सक्रिय सहभागिता रहने गरी सरकारले स्रोत केन्द्रहरूको उचित व्यवस्थापन र तालिमको सुनिश्चित गरेमा समाहित कक्षा अझ प्रभावकारी बन्ने देखिन्छ ।

शब्दकुञ्जी: बहिरा तथा सुस्त श्रवण, स्रोत केन्द्र, समाहित शिक्षा, साङ्केतिक भाषा

परिचय

शिक्षा प्रत्येक बालबालिकाको आधारभूत अधिकारको कुरा हो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बालअधिकार महासन्धि १९८९ अनुसार समाहित शिक्षा भनेको सबै पृष्ठभूमि, क्षमता र आवश्यकताका विद्यार्थीहरूलाई एउटै शैक्षिक वातावरणमा सिक्ने अवसर उपलब्ध गराउने अवधारणा हो । UNESCO (2020) ले सबै बालबालिकालाई गुणस्तरीय र समाहित शिक्षा सुनिश्चित गर्न राज्यलाई आह्वान गरेको छ । सन् १९९० मा थाइल्यान्डको जोम्पिनमा सबैका लागि शिक्षाको घोषणा पत्रको धारा ३ को उपधारा ५ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सिकाइ आवश्यकतालाई ध्यान दिनुपर्दछ र शिक्षा प्रणालीको अभिन्न अङ्गका रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रत्येक वर्गलाई शिक्षामा समान पहुँच प्रदान गर्न कदम चाल्नु आवश्यक छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ । विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाहरूका लागि शिक्षाको मुख्य उद्देश्य समावेशी शिक्षा हो । यसअन्तर्गत उनीहरूको शैक्षिक आवश्यकताअनुसार विशेष शिक्षा प्रदान गरिन्छ । विशेष आवश्यकताका विद्यार्थीहरूलाई पढाउने शिक्षकहरूलाई विद्यार्थीहरूको अपाङ्गतासँग समायोजन हुनका लागि विशेष विचारको आवश्यकता पर्दछ (Mpfu & Chimhenga, 2013) । शिक्षामा समाहित कक्षा शिक्षणको प्रयोग विद्यालयसँग सम्बन्धित छ । सामान्य खालको अपाङ्गता भएका, सिकाइमा कठिनाई भएका, पिछडिएका समुदायका बालबालिकाहरू, मनोवैज्ञानिक रूपमा असर परेका बालबालिकाहरू, बालश्रमिक, अनाथ वा असहाय बालबालिकाहरूका लागि विशेष किसिमबाट सहयोग गरिने शिक्षण सिकाइ नै समाहित शिक्षण हो । समावेशी शिक्षा भनेको सामान्य शैक्षिक संस्थाहरूमा

शर्मा चापागाई, २०२६. समाहित कक्षामा.....

शिक्षाको सङ्गठनमार्फत व्यक्तिगत शिक्षण विधि प्रयोग गरेर बालबालिकाहरूको शैक्षिक र संज्ञानात्मक विकासलाई ध्यानमा राखी विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षामा समान पहुँच कायम गर्ने शिक्षा हो (Kozibroda et al., 2020) । यो एउटा नयाँ अवधारणा भए तापनि सन् १९९४ को स्पेनको सालमाडका सम्मेलनले यसलाई विश्वव्यापी बनाउने कार्य गरेको हो । सन् २०१४ को मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रको धारा २६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा पाउने अधिकार सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ, जसअन्तर्गत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पनि पर्दछन् (United Nations, 2014) । सबैलाई गुणस्तरीय र समान शिक्षा प्रदान गर्नु एक्काइसौँ शताब्दीको प्रमुख उद्देश्य हो । यस उद्देश्यलाई हासिल गर्न समाहित शिक्षाको अवधारणाले विशेष आवश्यकताका विद्यार्थीलाई पनि नियमित विद्यालयमा सहभागी गराई समान अवसर उपलब्ध गराउने लक्ष्य राख्दछ, जस्तै: अपाङ्गता, भाषा, जातीयता, सामाजिक अवस्था आदिका कारणले शिक्षाबाट अलग नगरी एउटै कक्षामा सहभागी गराउने पद्धतिलाई जनाउँछ ।

अपाङ्गता समावेशीकरण भन्नाले आफू वरपरका विविधतामा अपाङ्गता भएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको सार्थक सहभागिता, संस्थाका सम्पूर्ण कार्यहरूमा उनीहरूको अधिकारलाई प्रवर्धन एवं मूल प्रवाहीकरण गर्ने, अपाङ्गता विशेष कार्यक्रमको विकास तथा अपाङ्गतासम्बन्धी दृष्टिकोणहरूलाई महत्त्व दिने कुरा बुझाउँछ, जुन अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिअनुसार रहेको छ । त्यसका लागि आन्तरिक तथा बाह्य रूपमा कार्य सञ्चालन, कार्यक्रम निर्माणका सबै क्षेत्रहरूमा अपाङ्गता सहभागिताको एउटा दिगो र व्यवस्थित पद्धतिको विकास तथा कार्यान्वयनको आवश्यकता पर्दछ (अपाङ्गता स्रोत पुस्तिका, २०८०) । समाहित शिक्षण प्रणालीले सबै प्रकारका विद्यार्थीहरू चाहे तिनीहरू शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक अपाङ्गता भएका किन नहुन् एउटै कक्षामा सिक्ने वातावरण तयार पार्दछ भन्ने अवधारणा राख्दछ । यस्ता कक्षामा बहिरा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका लागि सञ्चारको मुख्य माध्यम साङ्केतिक भाषा हो तर विविध सामाजिक, भौगोलिक र शैक्षिक संरचना भएको देशमा साङ्केतिक भाषाको जनशक्ति अभाव, आवश्यक सामग्रीको कमी र व्याख्याता नहुनुजस्ता समस्याहरूले समाहित शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन अवरोध सिर्जना भइरहेको छ (Mpofo &

Chimhenga, 2013) । सुस्त श्रवण भएका बालबालिकालाई साङ्केतिक भाषामा मात्र सीमित नगराई अन्य उपकरणको प्रयोगबाट पनि सिक्न सक्ने सामान्य विकल्पको खोजी गरी उपर्युक्त अवसर प्रदान गरिने छ भन्ने रहेको छ (राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६) । नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शिक्षा हासिल गर्न सहज बनाउन उनीहरूको आवश्यकताबमोजिम वैकल्पिक लिपि साङ्केतिक भाषा सूचना प्रविधिको साधन र दौतरीबाट सिक्नेजस्ता एकभन्दा बढी माध्यमबाट शिक्षा दिन सक्ने छ (अङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४) ।

शिक्षक र विद्यार्थीबिच प्रत्यक्ष संवाद सशक्त रूपमा नभएसम्म सिकाइको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न सकिँदैन । त्यसैले साङ्केतिक भाषाको प्रयोग शिक्षकबाट पूर्ण रूपमा हुन नसकेका खण्डमा सिकाइ प्रक्रियामा बालबालिका वञ्चित हुने अवस्था आउँछ । UNCRTD को धारा २४ ले राज्यहरूलाई सामान्य शिक्षाभिन्न विभिन्न पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरूलाई मिसाउनेभन्दा बाहिर जान र शिक्षा प्रणालीमा भिन्नता समावेश गर्न आवश्यक छ, ताकि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले स्वतन्त्र समाजमा प्रभावकारी रूपमा भाग लिन र सीपहरू सिक्न सकून् र अन्य पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरूको अनुभवबाट लाभ उठाउन सकून् (Majoro, 2021) । त्यसैले यस अध्ययनमा समाहित कक्षाअन्तर्गत साङ्केतिक भाषाको शिक्षणमा केकस्ता समस्याहरू रहेका छन् र तिनका समाधानका लागि केके उपायहरू अपनाउँदा साङ्केतिक भाषाको कक्षा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ भन्ने विषयमा परिचर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ । समाहित कक्षामा बहिरा विद्यार्थीहरूको शिक्षण सिकाइ कार्यलाई सहज बनाउन साङ्केतिक भाषासम्बन्धी समस्या पहिचान गरी तिनका व्यावहारिक समाधानका लागि उपायहरू प्रस्तुत गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यस सन्दर्भमा साङ्केतिक भाषाको शिक्षणसम्बन्धी समस्या पहिचान गरी उपयुक्त समाधानका उपायहरू खोजी प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख क्षेत्रीय अध्ययन विधिमा आधारित छ । यो अध्ययनमा नमुनाका रूपमा सुकुना माध्यमिक विद्यालयमा सञ्चालित स्रोत तथा समाहित कक्षालाई आधार मानिएको छ । नेपालमा समाहित शिक्षा नीतिगत रूपमा २०५३ सालको शिक्षा ऐन सातौँ संशोधनपछि कार्यान्वयन भएको र त्यसको लगत्तै वि. सं. २०५४ पुसदेखि सुकुना मा.

वि. मा पनि विशेष शिक्षाअन्तर्गत बहिरा तथा सुस्तश्रवण कक्षा सुरुमा १० जनाबाट सुरु भएको र हाल २० जना बालबालिकाहरू स्रोत तथा समाहित कक्षामा पठनपाठनमा सहभागी भइरहेको अवस्था छ । यसमा उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको उपयोग गरिएको छ । जसअनुसार सुकुना माध्यमिक विद्यालयमा हाल अध्ययनरत र पूर्व बहिरा तथा सुस्तश्रवण अपाङ्ग विद्यार्थीहरूका साथै समाहित कक्षाका विषय शिक्षकहरूलाई नमुनाका रूपमा लिइएको छ । यसअन्तर्गत कक्षा ४ देखि १० सम्ममा अध्ययनरत १४ जना बहिरा तथा सुस्तश्रवण विद्यार्थी, ५ जना तिनका अभिभावक र उनीहरू अध्ययन गर्ने कक्षामा अध्यापन गर्ने ९ जना विषय शिक्षकहरू गरी जम्मा २८ जना व्यक्तिलाई नमुना वा सूचकका रूपमा सहभागी गराइएको छ, जसले साङ्केतिक भाषा प्रयोगसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछ । अध्ययनमा बहिरा विद्यार्थीहरू र उनीहरूका अभिभावकहरू तथा विषयगत शिक्षकहरूबाट सङ्कलित सामग्रीहरूलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा राखिएको छ भने साङ्केतिक भाषाका सम्बन्धमा भए-गरेका अध्ययनहरू, लेखहरू, शोधकार्यहरूबाट प्राप्त सामग्रीहरूलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा तयार पारिएको छ । सामग्री सङ्कलनका लागि सूचकहरूसँग अनौपचारिक रूपमा प्रश्नोत्तर तथा छलफल गरिएको छ । साङ्केतिक भाषा प्रयोग गर्दा हुने कठिनाइ तथा समस्याहरू र त्यसको समाधान बारे खुला प्रकृतिका प्रश्नावली बनाई विस्तृत रूपमा प्रश्नोत्तर विधिद्वारा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । विषय शिक्षकहरूसँग अन्तर्वार्ता लिनुका साथै विषयगत रूपमा कक्षा अवलोकनसमेत गरिएको छ । ससाना तर महत्त्वपूर्ण सूचना तथा जानकारीहरू सङ्कलनका लागि अध्ययनमा फिल्ड नोटको पनि प्रयोग गरिएको छ । यसका साथै कक्षा शिक्षणका क्रममा गरिएको अनुभवहरूलाई समेत आधार मानी तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन तथा विश्लेषण गरी लेखलाई पूर्णता दिइएको छ । यस अध्ययनमा सङ्कलित सामग्रीहरूको विश्लेषण वर्णनात्मक एवं व्याख्यात्मक ढाँचामा गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

नतिजा

यस अध्ययनमा समाहित कक्षा शिक्षणमा साङ्केतिक भाषामा देखिएका समस्याहरू पहिचान गरी समाधानका सम्भावित उपायहरू प्रस्तुत गरिएको छ । साङ्केतिक भाषा केवल बहिराहरूको मात्र सरोकारको विषय नभएर साङ्ग-अपाङ्ग सबैको साझा

सरोकारको विषय हो भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ । प्रस्तुत अध्ययन प्रतिमानमा आधारित छ । प्रतिमानले विद्यार्थीहरूका कक्षा कोठाभित्रका सिकाइ अनुभवहरू, कक्षा कोठामा निर्धारित समय र समूहभित्रका साथीसङ्गीको धारणा निर्माण गर्दछ । यसले शिक्षण सिकाइमा रचनात्मक दृष्टिकोण अपनाउनका लागि सहयोग पुग्दछ । विभिन्न समुदायबाट विद्यालयमा शिक्षा आर्जनका लागि आउने जोसुकै विद्यार्थीले समान अवसर र पहुँचयुक्त शिक्षा प्राप्त गर्न सकोस् भन्ने उद्देश्य राखी यो लेख तयार पारिएको छ ।

व्याख्या विश्लेषण

समाहित शिक्षाका बारेमा अध्ययन गर्दा एकीकृत शिक्षाबाट समाहित शिक्षाको अवधारणा विकास भएको पाइन्छ । एकीकृत शिक्षा भन्नाले सानो भाग वा एकाइलाई सम्पूर्णसँग मिसाउने र शिक्षण गर्ने भन्ने जनाउँछ । नेपालमा यही एकीकृत विद्यालयको अवधारणाबाट नै समाहित शिक्षाको व्याख्या गरिएको पाइन्छ । एकीकृत र समाहित शिक्षामा मात्र स्रोत कक्षा हुन्छ । बौद्धिक अपाङ्गता, दृष्टिविहीन र बहिरा बालबालिकालाई मात्र शिक्षण गर्न स्रोत कक्षाको व्यवस्था भएको पाइन्छ । यस्ता बालबालिकालाई विशेष किसिमको शिक्षण आवश्यक पर्ने भएका कारण यसलाई आवश्यकतामा आधारित शिक्षा वा विशेष शिक्षा पनि भनिन्छ । यस्ता बालबालिकाहरू विशेष प्रकृतिका भएका कारण विशेष कक्षामा शिक्षण गर्नुपर्दछ । विशेष कक्षा हुँदै समाहित कक्षामा समावेश गराएर शिक्षा प्राप्त गराउनु नै समाहित शिक्षा हो । अपाङ्गतामा बहिरा बालबालिकाहरू पनि पर्दछन् । नेपाल सरकारको परिभाषाअनुसार सुनाइका अङ्गको बनावट एवं स्वरको पहिचान, स्थान, उतारचढाव तथा स्वरको मात्रा र गुण छुट्याउन नसक्ने व्यक्तिलाई सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएको मानिन्छ । यसअन्तर्गत दुई किसिमका अपाङ्गता हुने गर्दछन् ।

क) बहिरा (Deaf): नसुन्ने, अस्पष्ट बोल्ने वा बोल्न नसक्ने र सञ्चारका लागि साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्नु पर्ने व्यक्ति बहिरा हो । ८० डेसिबलभन्दा माथिको ध्वनि सुन्न नसक्ने भनेर जान्न सकिन्छ (बस्याल, २०८०) ।

ख) सुस्त श्रवण (Hard of Hearing): कान कम सुन्ने तर सुनेर स्पष्टसँग बोल्न सक्ने, सुन्नलाई कानमा श्रवण यन्त्र राख्नु पर्ने व्यक्ति हो । ६५ डेसिबलदेखि माथि

८० डेसिबलसम्मको ध्वनि सुन्न सक्ने व्यक्तिलाई सुस्त श्रवण भनिन्छ
(अपाङ्गता समावेशीकरण स्रोत पुस्तिका, २०८०) ।

समाहित भन्नाले सबैलाई ठाउँ दिने, सबै समूह विचार र क्षमता भएका मानिसहरूलाई समान अवसर दिई सहभागी गराउनु हो । समाहित शिक्षा सबै बालबालिकाहरूको जन्मसिद्ध शिक्षा पाउने अधिकारमा विश्वास गर्छ र सबैखाले विभिन्नताहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्छ । व्यक्तिलाई सामाजिकीकरण गराउनु समाहित शिक्षाको मुख्य काम हो । विभिन्नता र विविधतालाई सम्बोधन गर्न समाहित शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ । समाहित शिक्षाले निम्न '4A' Approach to Education लाई अङ्गीकार गरेको हुन्छ । अर्थात्, Availability: शैक्षिक अवसरहरूको उपलब्धता; Accessibility: शैक्षिक अवसरहरूको पहुँच; Acceptability: शैक्षिक अवसरहरूको स्वीकार्यता; Adaptability: शैक्षिक अवसरहरूको समायोजितता । यी चारओटा अवस्थाहरू हुन सकेमा मात्र शिक्षा पाएको सार्थकता रहन्छ । समाहित शिक्षामा आधारभूत रूपमा मानव अधिकारका कुराहरू समावेश भएको हुन्छ । शिक्षासम्बन्धी हक हरेक नागरिकको अधिकारको विषय हो जुन समाहित शिक्षामा हुन्छ (Khanal, 2015) । राज्यको मूल कानून नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३ मा मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी हक र त्यसैको उपधारा (४) मा दृष्टिविहीनलाई ब्रेल लिपिमा र बहिरालाई साङ्केतिक भाषामा शिक्षा पाउने व्यवस्था गरिएको छ (नेपालको संविधान, २०७२) । यसरी गुणस्तरीय र पहुँचयोग्य शिक्षा प्राप्ति गर्नु हरेक बालबालिकाहरूको नैसर्गिक अधिकार हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

भाषा मानिसको परस्पर विचार विनिमय गर्ने सर्वोत्तम साधन हो । मानिसले भाषाको माध्यमबाट आफ्नो भाव वा विचारलाई प्रकाश पार्दछ । भाषाको प्रयोग ध्वनिमा आधारित हुन्छ । ध्वनिको विशिष्ट संयोजनले सार्थक भाषाको निर्माण गर्दछ । बहिराहरूको पनि ध्वनि त निस्कन्छ तर त्यस ध्वनिको पहिचान कानले गर्न सक्दैन । जब मानिसले आफ्नो कानले ध्वनिको पहिचान गर्न सक्दैन तब उसले सङ्केतको प्रयोग गर्दछ । हातका औँला, हाउभाउ वा आँखा आदिले इसारा गर्ने काम नै सङ्केत हो । सङ्केत शब्दमा 'इक' प्रत्यय लागेर साङ्केतिक भएको हो, जसको अर्थ सङ्केत वा इसाराको रूपमा व्यक्त गरिएको प्रतीकात्मक भाव भन्ने हुन्छ । यिनै प्रतीकात्मक भाव

व्यक्त गर्ने सङ्केत पद्धतिलाई साङ्केतिक भाषा भनिन्छ । यो यस्तो भाषा हो, जो अर्थ सूचित गर्नका लागि श्रवणीय ध्वनि सम्प्रेषण गर्नका बदला दृश्यात्मक रूपमा सङ्केतहरूको सञ्चालन गरिन्छ, जसमा वक्ताको विचारलाई धाराप्रवाह रूपले व्यक्त गर्नका लागि हातको आकार, विन्यास र सञ्चालन अवयवहरू तथा चेहराका हाउभाउ एकैसाथ उपयोग गरिन्छ । जहाँ वा जुन समुदायमा बहिरा मानिसहरूको उपस्थिति रहन्छ, त्यहाँ साङ्केतिक भाषा नै उनीहरूको मातृभाषाका रूपमा प्रयोग हुन्छ । हातको इसारा, अनुहार तथा शरीरको हाउभाउ आदिबाट सञ्चार सम्प्रेषण निरन्तर रूपमा चलिरहन्छ । यसरी बहिरा व्यक्ति वा सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहिलो भाषा वा मौलिक भाषाका रूपमा साङ्केतिक भाषालाई लिन सकिन्छ । साङ्केतिक भाषा झट्ट सुन्दा र हेर्दा बहिराहरूका लागि मात्र जस्तो लाग्छ तर हामी सबैका लागि यो भाषाको आवश्यकता पर्दछ । विशेष गरी बहिराहरूकै लागि अपरिहार्य हो तर पनि हामीले समाहित कक्षा शिक्षण गर्दा बहिरा बालबालिका कक्षामा रहेको खण्डमा शिक्षकले शिक्षण गरेको कुरालाई उनीहरूले बुझ्न सक्छन् कि सक्दैनन्? हाम्रो परिवारमा कोही सदस्य बहिरा भएमा शिक्षा दिने कि नदिने? र व्यवहार गर्ने कि नगर्ने? इत्यादि कुराले गर्दा हामी सबैले साङ्केतिक भाषाको सञ्चारमा विचार पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ र साङ्केतिक भाषाको ज्ञान हुन आवश्यक छ ।

साङ्केतिक भाषाको सुरुआत र नेपालमा भएका प्रयासहरू

साङ्केतिक भाषाको प्रारम्भिक विकासक्रमलाई हेर्ने हो भने लिखित अभिलेख इ. पू. पाँचौं शताब्दीमा प्लेटोको क्रेटिलसमा भएको पाइन्छ । यसै गरी सन् १७५५ मा अल्बेडी लेपीले पेरिसमा बहिरा बच्चाहरूका लागि पहिलो पटक विद्यालयको स्थापना गरेको पाइन्छ (भुसाल, २०२४) । नेपालमा भने विशेष शिक्षा कार्यक्रम वि. सं. २०२१ सालबाट सुरु भई बहिराहरूका लागि विशेष विद्यालयको स्थापना वि. सं. २०२३ सालमा भएको पाइन्छ । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ का आधारमा वि. सं. २०३० सालमा विशेष शिक्षा परिषद् गठन भएको र वि. सं. २०३७ सालमा बहिरा कल्याणकारी युवा क्लबले नयाँ शब्दको सङ्केत र नेपाली हस्त वर्णमाला प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ । त्यसपछि वि. सं. २०४५ सालमा पहिलो पटक साङ्केतिक भाषाको सुरुआत गरिएको हो । त्यसअघि बहिरा विद्यालयमा पूर्ण रूपमा ओठे भाषाको प्रयोग

गरिआएको बताइन्छ । वि. सं. २०४६ सालमा शिक्षा मन्त्रालयले विशेष शिक्षा विस्तारका लागि समिति बनाएपछि वि. सं. २०४९ सालमा विशेष शिक्षालाई नियमावलीमै व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । वि. सं. २०५३ मा भएको शिक्षा ऐन संशोधनले समाहित कक्षामा जोड दिनुका साथै साङ्केतिक भाषा सिक्न चाहने प्रशिक्षार्थीले ३ महिनाको ४५० घण्टे तालिम लिनु पर्ने व्यवस्था गरेको गरेको पाइन्छ । वि. सं. २०७२ सालमा साङ्केतिक भाषा शब्दकोश प्रकाशित भइसकेको छ, जसमा करिब ७ हजार शब्दहरू छन् । जसले गर्दा साङ्केतिक भाषामा केही राहत पुगेको देखिन्छ तर पनि बहिरा बालबालिकाहरूको साक्षरता दर वृद्धि गर्न सकिएको छैन ।

विद्यालय शिक्षामा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको चर्चा गर्दा विशेष विद्यालयको सङ्ख्या ३४ वटा रहेको देखिन्छ । सामुदायिक विद्यालयको सङ्ख्या २६,६०६ र ती विद्यालयहरूमा आधारभूत तह (१-८) मा अध्ययनरत विद्यार्थीको सङ्ख्या ३६,९२,८५९ छन् भने माध्यमिक तह (९-१०) मा अध्ययनरत विद्यार्थीको सङ्ख्या ७,८७,५८७ रहेको पाइन्छ (शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, २०८१) । तर, राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मंसिर ९ गतेको नतिजाअनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २,९१,६४,५७८ मध्ये ६,४७,७४४ जना अर्थात् २.२ प्रतिशतमा कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गता रहेको पाइन्छ । जसमध्ये सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता ६१,५६० अर्थात् १५.९ प्रतिशत भएको पाइएको छ । उक्त तथ्याङ्कमा बहिरा वा सुस्तश्रवण भएका भनी गणना गरिएको छ (राष्ट्रिय जनगणना, २०७८, अपाङ्गसम्बन्धी तथ्याङ्कीय प्रतिवेदन) । कोशी प्रदेशको जनसङ्ख्या ४९,६१,४१२ मध्ये सबैखाले अपाङ्गताहरूको सङ्ख्या १,१७,२१९ अर्थात् २.४ प्रतिशत रहेकामा सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गताको सङ्ख्या २०,२२७ अर्थात् १७.३ प्रतिशत रहेको छ । समग्र अपाङ्गताहरूको साक्षरता दर ५०.१ प्रतिशत रहेकोमा बहिरा अपाङ्गता भएकाहरूको साक्षरता ४०.४ प्रतिशत रहेको देखाइएको छ । कोशी प्रदेशमा मात्र अपाङ्गताहरूको जनसङ्ख्या १,१२,९६१ मध्ये ५८,१२८ अर्थात् ५१.५ प्रतिशत साक्षरता छन् । त्यसमा बहिरा साक्षरता १६.२ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । नेपालमा एस.इ.इ. वा सोसरह उत्तीर्ण गर्ने बहिराहरूको सङ्ख्या १,४८१ अर्थात् ७.३ रहेको छ भने कोशी प्रदेशमा २३२ जना अर्थात् ६.७ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

साङ्केतिक भाषाको प्रयोगसम्बन्धी समस्याहरू

समाहित कक्षा शिक्षणमा साङ्केतिक भाषाको केही साझा समस्या प्रायः बहिरा बालबालिका र शिक्षकले सामना गर्नुपरिरहेको हुन्छ । यस्ता केही समस्याहरूलाई बुँदागत रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छः

- **शब्द सङ्केतको कमी:** कथ्य भाषामा प्रयोग हुने सबै किसिमका शब्दहरूको साङ्केतिक शब्द नहुनु ।
- **औँला हिज्जेको प्रयोग:** साङ्केतिक भाषामा औँला हिज्जेको प्रयोग एउटा महत्त्वपूर्ण अवस्था हो । औँला हिज्जे भन्नाले शब्द सङ्केतको साटो ती शब्दलाई लिखित रूपमा प्रयोग गर्नु हो । कहिलेकहीं शब्द सङ्केत तत्काल सम्झन सकिएन भने त्यसको सट्टा औँला हिज्जेको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- **मनोभावनात्मक तथ्य:** एउटा इसारा गर्दा अर्को अर्थ लाग्नु, अर्थको अनर्थ हुनु, त्यस्तो गल्तीबाट नकारात्मक सन्देश प्रवाह हुनु ।
- **दोहोरो शब्द:** कुनै कुनै शब्द र वर्णहरू (नेपाली र अङ्ग्रेजी वर्णहरू) एउटै औँला हिज्जे प्रयोग भएका अक्षर रहेकाले झुक्किने र लेखनमा समस्या आउने गरेको पाइन्छ, जस्तै: समान हिज्जे भएका केही अक्षरहरू- ड र Y, ब र B, 'र' र R, ७ र L, २ र V, ३ र W, इ र ट, आदि छन् भने शब्दहरूमा पनि यस खालका समस्या रहेको पाइन्छ ।
- **विविध विषय:** औँला हिज्जेमा हातको रखाइ वा ढल्काइ मिलेन भने पनि समस्या आउने गर्छ, जस्तै: अङ्क १-२ र स्वरवर्ण अक्षर ए-ऐ; ७ अङ्क र अङ्ग्रेजी अक्षर L मा द्विविधा हुने गरेको पाइन्छ । प्राविधिक शब्दहरू, स्वास्थ्य शारीरिक, सामाजिक, विज्ञान र गणितका ज्यामितीय शब्दहरूमा ज्ञानको कमीका कारणले बोलीमा जस्तो शतप्रतिशत साङ्केतिक भाषामा हुन सक्दैन ।

यसका साथै साङ्केतिक भाषामा व्याकरणात्मक त्रुटिहरू पनि प्रशस्त मात्रामा हुने गर्दछन् । मौखिक भाषामा जस्तो सार्थक र अर्थगत एकाइमा सङ्गठित रूपमा सङ्क्षेपीकृत (Acronym) शब्दलाई साङ्केतिक भाषामा सजिलै बुझ्न र बुझाउन कठिन

हुन्छ किनकि यसमा विभिन्न सङ्केत तत्त्वहरूको संयोजन गर्नुपर्दछ, जस्तै: HOLME शब्दको सङ्केतका तत्त्वहरू- H = Hand shape (हातको आकार), O = One notation (हातको विन्यास), L = Location (स्थान), M = Movement (गति) र E = Expression (चेहराको भाव) हुन् ।

यी माथिका केही उदाहरणहरू मात्र हुन् जसले गर्दा बहिरा विद्यार्थीहरूलाई कक्षा शिक्षणमा सोचेजस्तो सहज ढङ्गबाट प्रभावकारी रूपमा सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न कठिनाइ भइरहेको हुन्छ । यसबाट उनीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा समेत प्रभाव पर्न सक्छ ।

समाहित कक्षामा साङ्केतिक भाषा शिक्षणका समस्याहरू

स्रोत भाषा र लक्ष्य भाषा दुवैमा हुने सीमित भाषिक प्रवीणता, दुवै भाषाको लेखाइ र बोलाइमा वक्ताको सांस्कृतिक र पारिभाषिक शब्दावलीको ज्ञान, भाषाको वाक्य संरचना र व्याकरणीय तथा अन्य कारणले गर्दा कक्षामा शिक्षकले विभिन्न किसिमका समस्याहरूको सामना गर्नुपर्छ । यस्ता केही समस्याहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छः

- १) साङ्केतिक भाषामा दक्ष शिक्षकको अभावः समाहित कक्षा सञ्चालन भएका धेरै विद्यालयमा साङ्केतिक भाषामा प्रशिक्षित दक्ष शिक्षकको अभाव हुनु । जसले शिक्षक र विद्यार्थीबिचको प्रत्यक्ष संवादमा कठिनाइ हुनु ।
- २) साङ्केतिक भाषाको स्वरूपमा एकरूपताको अभावः साङ्केतिक भाषामा क्षेत्रगत भिन्नता भएका कारण विभिन्न किसिमका सङ्केतहरूको प्रयोग हुने हुँदा बुझाइमा असमानता आउनु, जसले गर्दा भावको सञ्चारमा समस्या देखिनु ।
- ३) शिक्षण सामग्रीको सीमितताः पाठ्यपुस्तक, भिडियो वा डिजिटल सामग्रीमा साङ्केतिक भाषाको प्रयोग नहुँदा विद्यार्थीले पूर्णतः सिकाइ क्रियाकलापमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुन नसक्नु ।
- ४) समय व्यवस्थापनमा समस्याः दोभासे प्रयोग गर्दा शिक्षण प्रक्रियामा अतिरिक्त समय लाग्नु, जसले गर्दा सबै विद्यार्थीको गति बराबरी राख्न समस्या हुनु ।

- ५) सामाजिक दूरी र एक्लोपनको अनुभव: भाषिक अवरोधका कारण विद्यार्थीले सहपाठीसँग सहज सम्पर्क गर्न नसक्ने भएकाले उनीहरूको सामाजिक तथा भावनात्मक विकासमा असर पर्ने सम्भावना रहनु ।

समस्या समाधानका उपायहरू

समाहित कक्षामा साङ्केतिक भाषा शिक्षणसम्बन्धी समस्या समाधानका उपायहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

- १) साङ्केतिक भाषाको तालिम: स्रोत शिक्षक, विषय शिक्षक, दोभासे र विद्यालयका तोकिएका कर्मचारीलाई आधारभूत तहदेखि उच्च तहसम्मको नेपाली साङ्केतिक भाषा (NSL) को तालिम दिनुका साथै वार्षिक रूपमा पुनर्ताजगी तालिम आयोजना गरी दक्षता अभिवृद्धि गर्ने ।
- २) दक्ष एवं योग्य दोभासेको व्यवस्था: सरकारले विद्यालयमा साङ्केतिक भाषाको प्रामाणिक र दक्ष दोभासे शिक्षक/कर्मचारी व्यवस्थापनका लागि नीति बनाई कार्यान्वयन गराउने ।
- ३) साङ्केतिक भाषाको मानक निर्धारण: क्षेत्रीय भिन्नता हटाउन मानक नेपाली साङ्केतिक भाषाको विकास गरी एकरूपता कायम गर्नाका साथै डिजिटल शब्दकोश, मोबाइल एप्स र भिडियो सामग्रीहरूमार्फत समाहित कक्षामा साङ्केतिक भाषा शिक्षणलाई सहज बनाउने ।
- ४) शैक्षिक सामग्रीको सरलता र अनुकूलता: पाठ्यपुस्तक, अभ्यास सामग्री र भिडियोमा साङ्केतिक भाषाको अनुवाद वा व्याख्या समावेश गर्ने, शैक्षिक सामग्रीहरू शिक्षक तथा विद्यार्थीमैत्री बनाउने ।
- ५) सहपाठी सहयोग प्रणालीको विकास: समाहित कक्षा सञ्चालन भएका विद्यालयहरूमा सबै शिक्षकहरूलाई कम्तीमा आधारभूत तहको साङ्केतिक भाषाको तालिम दिलाएर सहपाठी सहयोग प्रणालीको विकास गरी शिक्षण सिकाइमा प्रभावकारिता ल्याउने । यसले कुनै विषय शिक्षकको अनुपस्थितिमा समेत कक्षा सञ्चालन हुनुका साथै एक्लोपन हटाई सामाजिक अन्तरक्रिया बढाउँछ ।
- ६) समय व्यवस्थापनमा सुधार: शिक्षण योजना बनाउँदा दोभासेमार्फत व्याख्या हुने समयलाई समेत ध्यानमा राखी आवश्यक भएसम्म अतिरिक्त कक्षा वा सहायक सामग्री उपलब्ध गराउने ।

७) कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था: शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा समाहित शिक्षामा साङ्केतिक भाषाको अधिकार स्पष्ट रूपमा सुनिश्चित गरी स्थानीय तथा सङ्घीय तहमा बजेटको व्यवस्थापन गर्ने ।

निष्कर्ष

समाहित शिक्षाको सफल कार्यान्वयनका लागि सबै विद्यार्थीलाई समान अवसर र पहुँच सुनिश्चित गर्नु अनिवार्य छ । बहिरा विद्यार्थीका लागि साङ्केतिक भाषा नै प्रमुख माध्यम भाषा भएको हुँदा यसलाई बेवास्ता गर्नु भनेको समाहित शिक्षालाई कमजोर बनाउनु हो । अहिलेको अवस्थाले के देखाउँछ भने शिक्षक, विद्यालय र नीतिगत तहमा अझै पनि पर्याप्त पहल हुन सकेको छैन । योग्य दोभासेको अभाव, तालिमको कमी, पाठ्यसामग्रीको अभावले गर्दा विद्यार्थीहरू पछि पर्दछन् । त्यसैले समस्याको मात्र पहिचान नभई ठोस कार्यान्वयनमुखी समाधान आवश्यक छ । नीतिगत तहमा सरकारले विद्यालय स्तरमा नै साङ्केतिक भाषा शिक्षण अनिवार्य गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ । बहिरा मानिसहरूका लागि मात्र नभएर बुद्धिजीवी, शिक्षक, कर्मचारी, सामाजिक अभियन्ताजस्ता सबै व्यक्तिहरू र समुदायका लागि समेत साङ्केतिक भाषाको आवश्यकता रहेको छ । साङ्केतिक भाषाको प्रभावकारी शिक्षणका लागि शैक्षिक सामग्रीलाई बहुभाषिक स्वरूपमा तयार गरी सबै विद्यार्थीले सहजै बुझ्ने वातावरण बनाउनु पर्दछ । प्रविधिको प्रयोग गरेर सिकाइलाई समाहित बनाउनुपर्छ, जसमा डिजिटल उपकरण र श्रव्यदृश्य सामग्री महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । वर्तमान शिक्षाको प्रभावकारितामा कमी, स्रोत साधनको अभावजस्ता समस्याहरू देखिए तापनि उल्लिखित सुधारात्मक उपायहरू कार्यान्वयन गरियो भने बहिरा विद्यार्थीहरूको सिकाइमा प्रभावकारिता वृद्धि हुन्छ किनकि उनीहरूका लागि साङ्केतिक भाषा नै सञ्चार सम्प्रेषण गर्ने भाषा हो । पायक पर्ने विद्यालयहरूलाई स्रोत विद्यालय मानेर तालिम केन्द्रका रूपमा स्थापना गर्न सकेमा विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक सबैले साङ्केतिक भाषाको तालिम लिई सञ्चारलाई सहज बनाउन सकिन्छ । यसका अतिरिक्त समाजमा नै भाषागत दक्षता अभिवृद्धि गरेर बहिरा समुदायलाई पृथक् नगरी सामुहिक सिकाइ प्रक्रियामा सक्रिय सहभागी बनाउन सकिन्छ । जबसम्म साङ्केतिक भाषालाई शिक्षण प्रक्रियाको अभिन्न अङ्गका रूपमा विकास गरिँदैन तबसम्म समाहित शिक्षा अधुरो रहन्छ । त्यसैले दीर्घकालीन दृष्टिले साङ्केतिक भाषाको

प्रभावकारी प्रयोगमा ध्यान दिनु आवश्यक छ । यसो भएमा मात्र सबै विद्यार्थीलाई समान अवसर दिलाउन र शैक्षिक असमानता न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- नेपालको संविधान (२०७२), नेपाल सरकार, काठमाडौं, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय ।
- बस्याल, वीर बहादुर (२०८०), *अपाङ्गता समाहितकरण स्रोत पुस्तिका*, युनाइटेड मिसन टु नेपाल (यु.एम.एन.) थापाथली, काठमाडौं ।
- भुसाल, केशवप्रसाद (सन् २०२४), साङ्केतिक भाषाको सन्दर्भमा नेपाली साङ्केतिक भाषा, *धौलागिरी जर्नल अफ कन्टेम्पोररी इस्सुज* ।
- राष्ट्रिय जनगणना (२०७८), *अपाङ्गतासम्बन्धी तथ्याङ्कीय प्रतिवेदन*, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय : रामशाहपथ, थापाथली, काठमाडौं ।
- शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (२०८१), *शैक्षिक स्मारिका*, नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र : सानोठिमी, भक्तपुर ।
- Khanal G. P. (2015). *Teaching material of M. Ed. In special need education*. Office of dean faculty of education Tribhuvan university, Kathmandu.
- Kozibroda L. V., Kruhlyk O. P., Zhuravlova L. S., Chupakhina S. V. & Verzhihovska O. M (2020). Practice and Innovations of Inclusive Education at School. *International Journal of Higer Education*, 9 (7): 176-186.
- Mpofu J. & Chimhenga S. (2013). Challenges faced by Hearing Impaired pupils in learning: A case study of King George VI Memorial School. *IOSR Journal of Research & Method in Education (IOSR-JRME)*, 2 (1): 69-74
- UNESCO (2020). *Global Education Monitoring Report Youth Report 2020*. Inclusion and education: All means all. Paris, UNESCO.
- United Nation (2014). *The core international human rights treaties*. United Nation, New York, Geneva, 309PP.